

**ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԽՃԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ
ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ
(ԵՐՈՒՍԱԳԼԵՄԻ ԽՃԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

Բանալի բառեր՝ միջնադարյան արվեստ, դեկորատիվություն, հայկական, պեղումներ, խորհրդանիշներ, հայատառ արձանագրություն:

Հայկական քրիստոնեական շրջանի խճանկարչության մասին կարող ենք որոշակի պատկերացում կազմել երուսաղեմում պահպանված ամբողջական նմուշների շնորհիվ: Քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն ընդունվելուց հետո բազմաթիվ ուխտավորներ են այցելել Երուսաղեմ, կառուցվել են հայկական վանքեր: Հայ գաղթօջախի պատմության վաղ միջնադարյան շրջանի ուսումնասիրության համար կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել Անաստաս վարդապետի անունով մեզ հասած թղթերում: Դրանցում տրված են Երուսաղեմի հայկական վանքերի ցուցակը և այն հանգամանքներն, որոնք դրդել են վերջինիս ձեռնամուխ լինել այդ գործին: Անաստասի անունը՝ որպես ցուցակի հեղինակի, արձանագրված է վերջում՝ Երուսաղեմ այցելած հայ ուխտավոր-վարդապետ, որը Համազասպ Կամսարականի խնդրանքով կազմել է տեղի հայոց վանքերի ցանկը¹: Երկի մասին առաջին անգամ խոսում է Մովսես Կաղանկատվացին² «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի» երկում³:

¹ Աշխատանքը մեզ է հասել ուշ շրջանի ձեռագրերով: Վաղագույն ժողովածուն, որտեղ առկա է այդ բնագիրը, ՄՄ 1770 գրչագիրն է, ընդօրինակված 1589 թ. մի ձեռագրից, որն էլ իր հերթին կազմվել կամ արտագրվել է 1425 թ.:

² **Մովսես Կաղանկատուացի**, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*. (Բնական բնագիրը և ներածությունը *Վարդգ Առաքելյանի*), Երևան, 1983, էջ 285-286:

³ Աշխատության երկրորդ գրքի ՄԲ գլուխը վերնագրված է «Անունք վանորայցն, որք յերուսաղեմ են շինեալ յԱղուանից անուն, զոր ի թղթոյ երանելոյն Անաստասայ առ Վահան Մամիկոնեան առեալ ուսաք, այս են»: Դ. Ինճիեյանը գիտական շրջանառության մեջ է դրել

Մինչև օրս, երուսաղեմում պեղումները երևան են հանել V-VII դարերով թվագրվող հայկական յոթ արժեքավոր խճանկար: Դրանց հայկական ծագումը առաջին հերթին որոշվել է մեսրոպատառ արձանագրությունների առկայությամբ: Առաջին չորսը գտնվել են 1868-1893 թվականներին՝ Ջիթենյաց կամ Համբարձման լեռան վրա, հինգերորդը՝ Դամասկոսի դռան մոտ՝ 1894-ին, վեցերորդը և յոթերորդը՝ Սկոպուս լեռան վրա 1991թ., ինչպես նաև մի խճանկար-գրություն՝ 1999-2000 թթ. իրականացված պեղումների ժամանակ⁴:

Առաջին չորս խճանկարները գտնվում են Ջիթենյաց լեռան վրա՝ Սբ. Հովհաննես Կարապետ վանքի կալվածքում, որին հայերը տիրել են V-VI դդ.: Այդ վանքը գործել է մինչ XII դար⁵, որից հետո ավերվել է: Ժամանակին, եկեղեցու գավթի սալարկը զարդարող նշված խճանկարներն ունեն հայերեն երկաթագիր արձանագրություններ:

Առաջին խճանկարը հայտնաբերվել է Ռուսական Սբ. Հարություն տաճարում 1870-1887 թթ. իրականացված շինարարական աշխատանքների ժամանակ: 1×0,72 մետր մակերեսով երկրաչափական լուծումներով հյուսվածքավարդի ներսում գրված է.

ԲԱՐԵՆԱԽՍ ՈՒՆԵԼՈՎ
ԱՌ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԶՍՈՒՐԲ Ե
ՍԱՅԻ ԵՒ ԶԵՐԱՆԵԼԻ
ՀԱՐՍՍ ԵՍ ՎԱՂԱՆ Ա
ՐԱՐԻ ՎԱՍՆ ԹՈՂՈՒ
ԹԵԱՆ ՄԵՂԱՑ ԶՅԻ
ՇԱՏԱԿԱՐԱՆՍ ԶԱՅՍ

Արձանագրությունը հյուսված կարմրավուն շրջանակի մեջ է վերցված, որից ներքև երկրաչափական պատկերներ՝ քառակուսիներ և շրջանակներ են՝

այն՝ հրապարակելով իր «Հնախօսուրին աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի» երկի մեջ, տե՛ս նաև Ղ. Իճճիճեան, *Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի*, Վենետիկ, 1895, և. 3, էջ 199, ծան. 1, Մ. Աղաւնունի, *Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ սուրբ Երկրին մեջ*, Երուսաղեմ, 1931, էջ 19:

⁴ Պեղումների ժամանակ հայտնաբերված աշխատանքների մասին տե՛ս H. Cotton, *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae*, Vol 1. Jerusalem, Berlin – Boston, 2012, part 2, pp. 129-130, 132-133, 156-157, 157-158, 304:

⁵ Մ. Աղաւնունի, *Հայկական հին վանքեր և եկեղեցիներ սուրբ Երկրին մեջ*, Երուսաղեմ, 1931, էջ 161:

մեկական աստղ մեջտեղում: Ենթադրվում է, որ զարդարանքները կիրառվել են զուտ արձանագրությունները եզրազարդելու և դատարկ տարածությունը լցնելու համար:

Զիթենյաց լեռան խճանկարից առավել նշանավորը Արտավանի մայր Շուշանիկի ստորգետնյա ընդարձակ դամբարանի վրա կառուցված շենքի հատակինն է (նկ. 1): Այն բաղկացած է կլոր և ձվաձև մեղալիոններից, որոնցում պատկերված են կենդանիներ, թռչուններ և ձկներ: Այսպես կոչված «Արտավանի խճանկարը» առանձնանում է ոճավորումով և զարդերի բազմազանությամբ:

Հայաստան գրությունը հետևյալն է.

ԱՅՍ ԴԻՐ ԵՐԱՆԵԼԻՈՅ ՇՈՒՇԱՆԿԱՆ ՄԱԽՐ ԱՐՏԱՒԱՆԱ ՀՈՌԻ ԺԸ (18)⁶

Ավելի ուշ, հատակի տակ հայտնաբերված ծավալուն դամբարանը՝ ութ քարե սարկոֆագներով, թույլ է տալիս ենթադրել, որ, ըստ երևույթին, աշխատանքը Արտավանի մայր Շուշանիկի դամբարանի մի մասն է կազմել, որից մոտ 1/4 է պահպանվել՝ 6,7x4 մ մակերեսով:

Չնայած ներկայանալի սահմանափակությանը՝ հատականկարն առանձնանում է նուրբ համադրություններով, տոնային մեղմ անցումներով և լուսաստվերային լուծումներով: Հատակը ծածկող, բուսական զարդանկարներով գալարուն ժապավենաձև բաժանումները հանդիպում են նաև հայկական մանրանկարների խորանների պատկերումներում: Հյուսվածքազարդի հատման նմանատիպ լուծումներ են պատկերված Աղթամար կղզում 915-922 թվականներին Մանուել ճարտարապետի կառուցած Սուրբ Խաչ եկեղեցու արևմտյան ճակատին՝ կենտրոնական պատուհանի աջ կողմում պատկերված Գագիկ Արծրունի թագավորի բարձրաքանդակի արքայի հանդերձանքում:

Ոճական քննությունը Արտավանի խճանկարի ժամանակը հասցնում է V դարի կեսերը՝ աստիճանական լույս ու ստվեր, կոթողաչյունություն, թռչունների, ձկների և առարկաների լուսավորում միջին մասում, ուրվագծից խուսափում: Աշխատանքում պատկերված խորհրդանիշները (գառը՝ իբրև Աստծո գառան խորհուրդ, բաղը՝ որպես ձուկ, այսինքն՝ մարդու հոգու բռնող և այլն) քրիստոնեական են⁷:

⁶ Հոռին հայկական շարժական տոմարի երկրորդ ամիսն է:

⁷ Ա. Աղասյան, Հ. Հակոբյան, Մ. Հասրաթյան, Վ. Ղազարյան, Հայ արվեստի պատմություն, Երևան, 2009, էջ 84:

Հաջորդ աշխատանքը լեռան վրա գտնվող ռուսական մենաստանում է⁸: Այն զարդանախաչային լուծումներ չունի, այլ միայն հայատառ արձանագրություն է, որի տողերը իրարից բաժանված են կարմիր գծով:

ՎԱՍՆ ԱՂԱԽԹԻՅ ԵՒ ՓՐ

ԿՈՒԹԵԱՆ ԹԵԻԱՅ Ա

ԲԱՍՈՒ ԵՒ ՄՈՒԲԱՆ

Ռուսական վանքի Սբ. Հովհաննես Կարապետի մատուռում է գտնվում երեք դաշտի բաժանված մեկ այլ խճանկար (նկ. 2): Այն ավելի սիմետրիկ, հարթապատկերային տեսք ունի՝ բուսական, կենդանական զարդապատկերներով: Առաջին արձանագրությունը հետևյալն է.

ԱՅՍ ՅԻՇԱՍԱԿԱՐԱՆ Տ[ԵԱՌ] Ե ՅԱԿՈՎԲԱՅ ՈՐ ԵՂԵԻ Ի ՁԵՌՆ ԽՆԴՐԵԼՈՅ

1892 թ. վերջին կամ 1893 թ. սկզբին երևան հանվեց ավելի ծավալուն՝ շուրջ 3,5x3,2 մետր մակերես զբաղեցնող խճանկարը: Այն բաժանված է իրար հաջորդող 5 հորիզոնական և 7 ուղղահայաց շարք կազմող քառակուսիների և կլոր մեդալիոնների: 24 շրջանակներում մեկական թռչուն է պատկերված, իսկ մյուսներում՝ ծառ և պտուղներ: Թեպետ խճանկարը բազմերանգ է, բայց թույլ գունազարդված պատկերների մեջ գերակշռող է գրաֆիկական կատարելանդանակը: Կենդանիների և թռչունների ձևերը աչքի չեն ընկնում դինամիկությամբ: Ոճով այն մոտ է VI դարի Ասորիքի խճանկարներին:

Զիթենյաց լեռան վրա գտնված այս խճանկարներից և ոչ մեկում չի նշվում ստեղծման տարեթիվը: Երուսաղեմի վանքերի պատմությունը շարադրած Մկրտիչ Եպիսկոպոս Աղավնունին վկայաբերում է Պաղեստինում աշխատած հայտնի հնագետ Կլերմենտ-Գաննուլի աշխատությունը⁹, ըստ որի՝ արձանագրությունները չեն համապատասխանում աշխատանքների ամբողջական կառուցվածքին ու գույներին, և ավելի ուշ շրջանի ստեղծագործություններ են: Իսկ ինչ վերաբերում է հատուկ անուններին, նշվում է, որ Արտավանը պարսկահայ կուսակալ և զորապետ է եղել Հուստինիանոսի օրոք¹⁰: Ըստ Պաղեստինի

⁸ Տե՛ս Խմբագրական, «Հայերէն նոր արձանագիր ի լեռոն Զիթենեաց», Արարատ, Վաղարշապատ, 1876, N 9, էջ 195:

⁹ C. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine During the Years 1873-1874*, London, 1896, Vol 2, p. 329-337.

¹⁰ Այս տեսակետին է հարում նաև Հ. Քյուրդյանը: Տե՛ս **Յ. Քյուրդյան**, «Խճանկարը հայոց մօտ. Երուսաղեմի խճանկարները – անոնց գիտը», *Բազմավեպ*, Վենետիկ, 1934, N 5-6, էջ 198:

պատմագիր Պրոկոպիոսի հաղորդած տեղեկությունների՝ Արտավան և Վահան Արշակունի եղբայրները Պարսկաստանից փախել են Բյուզանդիա և ծառայել այնտեղ: Ենթադրվում է, որ այդ հայ զորապետների մայրը՝ Շուշանիկը, թաղվել է Սբ. Կարապետ եկեղեցու գավթում, և Արտավանի նախաձեռնությամբ գերեզմանի վրա խճանկար է պատրաստվել:

Գիտարկելով աշխատանքներում եղած արձանագրությունների տառաձևերը՝ Հակոբոս Տաշյանը դրանց ստեղծման հավանական ժամանակաշրջան նշում է VI դարը¹¹, իսկ Գարեգին Հովսեփյանը՝ VI-VII դդ.: Այդուամենայնիվ, վերջին տասնամյակներում երուսաղեմում ընթացող պեղումները ցույց են տվել, որ խճագարդ հատակ ունեցող տեղանքները նախկինում հեթանոսական տաճարներ կամ մեհյաններ են եղել¹²: Եվ հնարավոր է, որ այս հուշարձաններում հայերեն արձանագրությունները հետագայում են կցվել արդեն պատրաստի աշխատանքներին:

Երուսաղեմի հայկական խճանկարներից ամենանշանավորը 1894 թ. Դամասկոսի դռան մոտ պեղված, այսպես կոչված «Թռչունների խճանկարն»¹³ է (նկ. 3), որը Հայոց Պատրիարքարանը մեծ ջանքերի գնով է ձեռք բերել: Այն տեղակայված է 7,15x4,40 մետր մակերես ունեցող հատակի վրա: Եզրագարդված մանվածո մի հյուսքով, այն չորս կողմից կրկնակի շրջանակի մեջ է առնված. արտաքինը 25-30 սմ լայնությամբ, անզարդ, իսկ ներսինը՝ պարանահյուս շրջանակ է՝ 26 սմ լայնությամբ: Խաղողի որթը, դեպի վեր ճյուղավորվելով, կազմում է քառասուներեք շրջանակ-վարդյակներ, որոնք երկարությամբ կազմում են հինգ շարք: Վարդյակների մեջ պատկերված են նաև խաղողի ողկույզներ, տերևներ, թռչունի և այլ պատկերներ: Բավականաչափ հարուստ այս հորինվածքի մեջ շեշտադրված է կենտրոնական շարքը: Դրա հիմքում ընկած է խաղողի որթը կրող անոթը, որի երկու կողմից պատկերված են մեկական սիրամարգ: Դրանից վերևի օղակի մեջ մրգերով լի զամբյուղ է, ավելի վերև՝ հա-

¹¹ **Յակովբոս Տաշեան**, Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, Ուսումնասիրութիւն հայոց գրչութեան արուեստին, Վիեննա, 1898, էջ 136:

¹² Այդ տեսակետը ավելի ամրացավ Բերդեհեմի Սբ. Ծննդյան տաճարի հատակի խճանկարի պեղումներից հետո, երբ ընդգծվեցին թե ավելի վաղ, և թե քրիստոնեական շրջանի աշխատանքները: Այդ մասին տես Խմբագրական, «Կաթնոտ պեղումներ Բոթրեմի տաճարին մեջ» Սիոն, Երուսաղեմ, 1934, N 11, էջ 330-342: Այս աշխատանքի մասին տես **Գ. Հովսեփյան**, Հայերեն արձանագրությամբ խճանկար երուսաղեմի հյուսիսում, Նյութեր և ուսումնասիրություններ հայ արվեստի պատմության», Երևան, 1987, հ. 2, էջ 340-342:

¹³ **N. Bazalel, Michael E. Stone**, *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, Great Britain, 1979, p. 22. Եվ այս հայերեն հոդվածը՝ [http://hpj.asj-oa.am/5448/1/1993-1-2\(15\).pdf](http://hpj.asj-oa.am/5448/1/1993-1-2(15).pdf)

ջորդաբար՝ մի սագ, շքեղ զարդարուն անոթ՝ անտիկ մշակումով, արծիվ, մի փոքրիկ վանդակ, դարձյալ մեկ զամբյուղ՝ խաղողով ու մրգերով լի, և ամենավերին վարդյակում՝ խաղողի երկու ողկույզ կրող շիվերի վրա դեմ դիմաց կանգնած երկու աղավնի: Վերին եզրին կցված է մի կիսաշրջան ելուստ, որի մեջ պատկերված է մրգերով լի սկահակ, աջ և ձախ կողմերում՝ մեկական թռչուն: Սա մի ամբողջ թռչնանոց է՝ բաղկացած 43 թռչուններից՝ աղավնի, կաշաղակ, թուխակ, կաքավ, սագ, բադ, հավ, աքաղաղ, հնդկահավ, խաչտահավ, արծիվ, փասիան, կոռնկ, կարապ, ֆլամինգո, ջալամ, ձկնկուլ, արագիլ և այլն: Հատակի վերևի՝ ճակատային մասում, զետեղված է հայերեն հետևյալ երկտող արձանագրությունը.

**ՎԱՍՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԵՒ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ
ՀԱՅՈՅ ԶՈՐՈՅ ԶԱՆՈՒԱՆՍ Տ[Է]Ր ԳԻՏԷ**

Արձանագրության, հետևաբար նաև խճանկարի հորինման ժամանակը ճշտելու համար նկատի է առնվել մեսրոպյան տառատեսակը: Ըստ Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանի՝ այն պատկանում է արևելյան գծանկարչական ուղղությունը՝ VI-VII դարերին, իսկ ըստ Հ. Տաշյանի՝ V կամ VI դարերին¹⁴:

Հատակի վերևի՝ արևելյան կողմում կոնաձև պատկերներով զարդարված ևս մի հատված է պահպանել:

Թե որքան մանրակրկիտ և համբերատար աշխատանքի արդյունք է եղել այդ հատակը, կարելի է գաղափար կազմել խճերի թվից և գույներից: Խճանկարի գունավորումը կատարվել է բաց դեղնագույն հատիկներով, կիրառվել են նաև սև, կարմիր, կապույտ, նարնջագույն և մոխրագույն խիճեր: Կիրառված մասնիկների փոքր չափերը, սմալտայի բացակայությունը վկայում են, որ հատակը պատրաստված է *Opus vermiculatum* տեխնիկայով: Թռչնանկարչության և ծաղկանկարչության նմանատիպ համադրումներ հանդիպում են նաև հայկական քանդակագործության մեջ: Թ. Թորամանյանը, խոսելով Բագրատունյաց շրջանի վերածնության մասին, նշում է. «...Թռչուններ և կենդանիներ քանդակելու մեջ հայերը ուշագրավ հառաջադիմություն ըրեր էին 5-րդ և 7-րդ դարերու մեջ, սակայն Բագրատունի շրջանի վերածնությունը միանգամայն մոռացության տված էր նախնյաց մշակած այս ճյուղը»¹⁵:

¹⁴ Խմբագրական, «Երուսաղեմի հայկական խճանկարներ», **Թեոդիկ**, Ամենուն տարեցույցը, Փարիզ, 1927, էջ 399-406:

¹⁵ Թ. Թորամանյան, «Անի փաղափ թէ՛ ամրոց», *Ազգագրական հանդես*, Թիֆլիս, 1912, N 2, էջ 124:

Ս. Մնացականյանը զուգահեռներ անցկացնելով Պտղնավանքի քանդակների թուղունների պատկերների և Երուսաղեմի Դամասկոսյան դարպասների մոտ գտնվող հայկական խճանկարի միջև, նշում է երկու հուշարձաններում եղած թուղունների բազմազանությունը: Չնայած այն հանգամանքին, որ վերը բերված հուշարձանների թուղունների պատկերները նա չի կապում քրիստոնեական խորհրդանշանների հետ, բայց և այնպես այդ զուգահեռները ճիշտ են և տեղին. խճանկարների հորինվածքում պատկերված է Դրախտային աշխարհը (այգին), որն էլ, իր հերթին, ենթադրում է բազմապիսի թուղունների ու կենդանիների, թփերի ու ծառերի առկայությունը¹⁶:

Դամասկոսի դռան խճանկարում պատկերված «կենաց ծառի» գաղափարը եղել է նաև մինչ քրիստոնեական արվեստը: Կարմիր բլուրի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված ուրարտական սաղավարտների վրա կան նույնատեսակ զարդանկարներ: Գեղազարգման այդ համակարգն ու հորինվածքային մանրամասները միանգամայն համահունչ են հայոց միջնադարյան գորգագործական ավանդույթներին: Դրանց մասին պատկերացում են տալիս Կարսի ավետարանի մանրանկարներից մեկում պատկերված Գագիկ Բագրատունու պալատի պատերն ու հատակը ծածկած գորգերը¹⁷:

Խճանկարում հիմնական օղակների եզրակապերն ավելի հաստ են և որոշակիորեն տարբերվում են երկրորդական օղակներից: Երկրորդական ճյուղ-օղակները փակված չեն, այլ կիսափակ են, և վերջավորություններից գրեթե ամենուր կախված են ողկույզներ: Ժան Պիեռ Մահեն հայկական ավետարանների խորաններում սիրամարգի և սկահակի պատկերմանը նվիրված իր հոդվածում անդրադարձ է անում նաև Երուսաղեմի այս խճանկարին, մասնավորապես նշելով, որ պահպանված բոլոր հայկական ավետարանների նկարներից ավելի հին է Մուսրարայի խճանկարը, որի կենտրոնում սափորը շրջապատում են երկու սիրամարգեր, և վերջինիցս դուրս են գալիս խաղողի որթերը¹⁸: Աշխատանքի զարդանկարները, մասնավորապես խաղողի վազի ոճավորումով, նման են Ռավեննայի խճանկարներին: Այնտեղ էլ սափորի միջից աճում է խաղողի երկու վազ, որոնք Երուսաղեմի խճանկարի նման ոճավորված մեղալիոններ են կազմում՝ ողկույզով, տերևներով, ծիլերով: Այս աշխատանքերի

¹⁶ Ս. Մնացականյան, «Պտղնի տաճարը», ՊԲՀ, 1961, N 3-4, էջ 229-230:

¹⁷ Ձեռ. եղմ. 2556 (ԺԱ դար):

¹⁸ Տե՛ս Ժան Պիեռ Մահեն, «Արամարգն ու սկահակը հայկական ավետարանների խորաններում», ՊԲՀ, 1986, N 1, էջ 109:

զարդանկարային ոճի նմանություններն ակնհայտ են: Սերիկ Դավթյանը զարդանկարների զուգահեռներ է տանում IV դարի ղպտական գործվածքների հետ¹⁹:

Վերջինիս պատկանելիությունը սկզբում վեճի առարկա է դարձել հույների ու լատինների միջև, սակայն նկարի գլխամասում եղած մեսրոպյան տառերով արձանագրությունը լուծել է վեճը:

Դամասկոսի դռան խճազարդ հատակից ներքև հայտնաբերվել է երեք դամբարան²⁰: 1991-2000-ական թվականներին կատարված պեղումների ընթացում բացվել են ևս երկու հայատառ արձանագրությամբ խճանկարի բեկորներ, որոնք զարդարանքներ չունեն²¹:

1991 թ. վերջին Մուսրարայի թաղամասում Իսրայելի հնությունների վարչության աշխատակից Դավիդ Ամիթնի ղեկավարությամբ կատարված պեղումների ժամանակ գտնված խճանկարը վանական համալիրի բնակելի մասի ընդունարանի հատակին է (նկ. 4):

1,19 մետր տրամագիծ ունեցող շրջանակի ներսում դասական գրաբարով հայատառ արձանագրություն է.

ԵՍ

ԵԻՍՏԱԹ ԵՐԷՅ Ա

ՐԿԻ ՉՅԱԽՃԱՊԱԿՍ

ՈՐ ՄՏԱՆԷՔ Ի ՏՈՒՆՍ ՉԻՍ

ԵԻ ՉԵՂԲԱՅՐ ԻՄ ՉՂՈԻ

ԿԱՍ ՅԻՇԵՅԷ[Ք]Ի

Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս

Զվածիր շրջանակը իրեն շրջապատող հատակից և արձանագրությունից տարբերվում է միայն քարերի դասավորությամբ: Ոճական նմանատիպ լուծումներով այն մոտ է նաև Սկոպուս լեռան վրա եկեղեցական համալիրի հատակի խճանկարին, որն, ի տարբերություն հայկականի՝ երիզված է բուսական տարրերով:

Արձանագրության մեջ հետաքրքրական է նաև խճանկարին տրված անվանում՝ «ՅԱԽՃԱՊԱԿ»: Հայկազյան բառարանն այս բառի համար հետևյալ

¹⁹ Ս. Դավթյան, Դրվագներ հայկական միջնադարյան կիրառական արվեստի պատմության, Երևան, 1981, էջ 168-169:

²⁰ Ա. Գրիգորյան, «Մոզաիկ նկարչության արվեստը Հայաստանում», էջմիածին, 1957, N 5, էջ 49:

²¹ Ստորև ներկայացվող աշխատանքների լուսանկարները և համապատասխան տեղեկությունները տե՛ս H. Cotton, op. cit., p.129-130, 132-133, 156-157, 157-158:

բացատրությունն է տալիս. «Խիճ ապակույ և ընտիր ընտիր քարանց ի յատակս կամ յորմս յեռեալ ի զարդ, որ և ՄԱՆՐԱՆԻՃ»²²: Փաստորեն, Երուսաղեմի այս հուշարձանը պահպանել է միջնադարում խճանկարի համար օգտագործվող հայերեն անվանումը, գրված հենց խճագիր արձանագրություններով:

Ժամանակաշրջանը որոշելու համար հիմք են ընդունվել կրաշաղախի մեջ գտնված հինգ դրամները, որոնցից ամենավաղը IV դարի է, ամենաուշը՝ VII դարի կեսերի արաբաբյուզանդական դրամ: Բացառում ենք IV դարը: Խճանկարում օգտագործված տառերի ձևերի քննությունը VII դարը ավելի հավանական է դարձնում: Ըստ գրի տեսակի՝ այն մոտ է 1894 թվականին պեղված Մուսարայի «Թռչունների խճանկար»-ին:

Այդ նույն լեռան վրա 1990-2000 թվականներին հայտնաբերվել են բյուզանդական շրջանին պատկանող խճանկարների բեկորներ (V-VI դդ.): Դրանցից մեկը հունարեն, իսկ հաջորդը հայատառ է: Երկաթագիր հայերենով, սպիտակ ֆոնի վրա սև և կարմիր խորանարդիկներով գրված է.

+ ԳՐԻԳՈՐԵ Ե-Ն(?) Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս

Առջևի խաչը և վերջում փակագրով գրված Ք[ՐԻՍՏՈ]Ս-ը կարմիր են:

Հիանալի նրբությունը և գունագեղությունը հորինված այս խճանկարների գոյություն փաստից կարելի է հետևություն անել, որ հայերը Երուսաղեմում կարողացել են ստեղծել արվեստի բացառիկ նմուշներ: Դրանք նաև թույլ են տալիս պատկերացում կազմել հայ խճանկարչության քրիստոնեական ավանդույթի մասին, քանի որ բուն Հայաստանում պահպանված նման ամբողջականություններ չենք հանդիպում: Այս առումով հատկանշական է հատկապես Զվարթնոցի օրինակը: Բանն այն է, որ Զվարթնոցի տաճարը, ըստ մասնագետների, կառուցվել է Երուսաղեմի հնագույն Սբ. Հարություն տաճարի նմանություններով՝ արտաքին և թե՛ ներքին հարդարանքի առումով²³: Այդ տաճարը չի պահպանվել, սակայն առկա է նրա նկարագրությունը:

Զվարթնոցը եղել է տաճար-վկայարան, որտեղ ամփոփված էին Գրիգոր Լուսավորչի մասունքները: Ինչպես վերը տեսանք, Երուսաղեմի հայկական խճանկարների մի հիմնական մասը և նրանց արձանագրությունները հենց հիշատակային և հոգու փրկության գաղափարն արծարծող բնույթ ունեն:

²² Մ. Ալեքեան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1836, հ. 2, էջ 313:

²³ Զ. Հակոբյան, Հայկական վաղ միջնադարյան քանդակը (4-7-րդ դարեր), Երևան, 2016, էջ 135-136:

Շատ հավանական է, որ Երուսաղեմի հայկական եկեղեցիներում կամ մարտիրոսարաններում եղած խճանկարները դառնային ընդօրինակման առարկա նաև բուն Հայաստանում:

Նշելի է նաև այն հանգամանքը, որ Երուսաղեմի հայկական խճանկարներն ուղեկցվում են հայերեն արձանագրություններով: Նման երևույթ, բայց որմնանկարների պարագայում, տեսնում ենք Հայաստանի վաղ միջնադարյան եկեղեցիներում (Մրեն, Արուճ, Թալին, Կոշ և այլն):

Ինչ վերաբերում է թեմատիկային, ապա Երուսաղեմի հայկական խճանկարներում այնքան հաճախ հանդիպող թռչունների, խաղողի որթի, գավաթի և այլ խորհրդանշական պատկերների մենք հաճախ հանդիպում ենք վաղ միջնադարյան հայկական քանդակում, որմնանկարներում և մի փոքր ավելի ուշ շրջանի գրքային գեղանկարչության մեջ՝ մանրանկարներում:

Այսպիսով, Երուսաղեմի հայկական խճանկարչական գործերը զգալի չափով լրացնում են մեր պատկերացումները հայ միջնադարյան քրիստոնեական մշակույթի մեջ արվեստի այս ուղղության կիրառության մասին:

Երուսաղեմում, բացի վերը թվարկած խճանկարներից, կան նաև ավելի ուշ շրջանի աշխատանքներ, հանգամանք, որը վկայում է այստեղ ավանդական այդ արվեստին տրվող նախապատվության մասին: Մասնավորապես խճանկարագարդ է այժմյան Սբ. Հարություն տաճարում գտնվող հայկական Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու հատակը²⁴: Մեկ այլ խճանկար զարդարում է Տիրամոր ուշագնացության մատուռի պատը²⁵: Խճագարդ են նաև Հայկական այլ հոգևոր կառույցներ:

²⁴ Եկեղեցին տանաթի ամենահին կառույցներից է, որը չի տուժել 1808 թվականի հրդեհից: Նրա հյուսիսային և հարավային մասերը կառուցվել են բյուզանդական շեղինե թագուհու՝ դեպի Երուսաղեմ ուխտագնացության ժամանակ, իսկ արևելյան պատը և գմբեթը վերակառուցվել են Կիլիկյան հայոց թագավորության ժամանակ: Եկեղեցու երկու խորանները նվիրված են Գրիգոր Լուսավորչին և Հովհաննես Մկրտչին: 20-րդ դարում պատրաստված այդ ինագարդ հատակը եզրագարդված է բուսական էլեմենտներով, որոնցում պատկերված են զանազան կենդանիներ և թռչուններ, ներքև՝ կենտրոնական հատվածում Նոյի տապանն է, վերևում՝ Արարատը, իսկ նրա շուրջ յոթ հայկական եկեղեցի, այդ թվում՝ Զվարթնոցի տանաթը:

²⁵ Այստեղ ինչպես որ պատկերող խճանկարը, ըստ վրայի արձանագրության՝ «ՌՆԺԶ», պատրաստվել է 1967 թվականին, և հավանական պատվիրատուի կամ հեղինակի անունը նշվում է «ՀԱՅԿ ԳԱՎՈՒՃՆԱՆ», առկա է նաև Գեիսուս հորինվածք: Բյուզանդական խճանկարչական օրենքներին հարելով՝ վարպետները կիրառել են ընդհանրվող և հավասար շարժերով սավառայի խորանարդիկների շարվածք:

SYUZANNA GRIGORYAN

**THE CHRISTIAN TRADITION IN MEDIEVAL
ARMENIAN MOSAIC PAINTING
(ON THE EXAMPLE OF JERUSALEM MOSAICS)**

Key words: mosaics, medieval art, decorative features, excavations, symbols, Armenian inscriptions.

Our knowledge of the mosaic art of Armenia would be quite limited, if the Armenian mosaics in Jerusalem were not preserved. According to written sources, in the V–VII centuries there were many Armenian monasteries and churches in the Holy City. Their existence and luxury has also been proved by the Armenian mosaics discovered during construction works in Jerusalem in the late 19th century.

In terms of composition, motifs, and, partly, style, the Armenian mosaics both in Armenia and Jerusalem have noticeably retained antique features but at the same time have clearly moved away from them, acquiring new forms and contents in accordance with the ideological and artistic requirements of the era.

СЮЗАННА ГРИГОРЯН

**ХРИСТИАНСКИЕ ТРАДИЦИИ АРМЯНСКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ
МОЗАИЧНОЙ ЖИВОПИСИ
(НА ПРИМЕРЕ ИЕРУСАЛИМСКИХ МОЗАИК)**

Ключевые слова: Мозаики, средневековое искусство, декоративность, армянский, раскопки, христианские, символы, армянские надписи.

Наши представления о мозаичной живописи Армении оказались бы совершенно ничтожными, если бы не сохранились армянские мозаики в Иерусалиме. По сведениям письменных источников, в Святом городе в V—VII вв. было множество армянских церквей и обителей. Судя по обнаруженным в армянских сооружениях Иерусалима образцам, мозаичная живопись имела широкое распространение.

Армянские мозаики как в самой Армении, так и в Иерусалиме по композиции, мотивам, отчасти и стилистическим особенностям заметно сохраняют черты мозаичной живописи античного периода, но в то же время явно отошли от них, приобретая новые формы и содержание в соответствии с идеологическими и художественными требованиями эпохи.

ՄՅՈՒՉԱՆՆԱ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

**ՀԱՅ ՄԻՋՆԱԳԱՐՅԱՆ ԽՃԱՆԿԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԱՎԱՆԳՈՒՅԹԸ
(ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԽՃԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ)**

Նկ. 1 «Արտավանի խնամկարը» (Զիբեկյաց լեռ, Երուսաղեմ)

Նկ. 2 Ռուսկան վանքի Սբ Հովնանենս Կաթապետ մատուռի խնամկարը (Երուսաղեմ)

Նկ. 3 «Փռչունների խնամկարք»
(աբնամագրություն, Սբ Պաղիկտոսի մատուռ, Երուսաղեմ)

Նկ. 4 Հայաստան խնամկար (Մուսարայի բազիլիկա, Երուսաղեմ)